

УДК 821.161.2'06

О. М. Моціяка

Україномовна поезія П. Морачевського: романтична історіософська символіка

У статті аналізується історіософська символіка україномовної поеми П. Морачевського "Чумаки...", проводяться її типологічні зіставлення з творами харківських, ніжинських та львівських романтиків.

Ключові слова: історіософія, романтизм, символ, мотив, поема.

В статье анализируется историософская символика украиноязычной поэмы П. Морачевського "Чумаки...", проводится ее типологическое сопоставление с произведениями харьковских, нежинских и львовских романтиков.

Ключевые слова: историософия, романтизм, символ, мотив, поэма.

The article analyzes the historiosophical symbolism of Ukrainian P. Morachevskiy's "Chumaks...", makes its typological comparison with Kharkiv, Lviv and Nizhyn romantic's fiction.

Key words: historiosophy, romanticism, symbol, motive, poem.

Пилип Морачевський – російськомовний та україномовний поет. Його україномовну спадщину становить один вірш та дві поеми. Для поетичного мислення Пилипа Морачевського властивий синтез бурлеску, сентименталізму, романтизму та реалізму. Однак найбільші художні досягнення П. Морачевського пов'язані саме з романтизмом, який розвинувся в українській літературі в 20–60-х рр. XIX ст.

Б. Шевелів уперше в 1930 р. відзначив, що поет "платить дань... романтизмові", а його поема "Чумаки, або Україна з 1768 року. Поема в шести піснях, співана свідком тих часів столітнім чумаком Іваном Чуприною на ночлігах чумацьких в 1848 року" є "цілком романтичного характеру" [1, с. 28]. Уплив романтизму дослідник, зокрема, убачав в особливостях теми, наявності фантастичних сцен, у подібності до поезії Т. Шевченка та до російського романтизму (зокрема, М. Гоголя). Різні аспекти романтичного стилю П. Морачевського в подальшому стали предметом аналізу в працях П. Хропка, М. Яценка, М. Бондаря, О. Блик. Мету нашого дослідження вбачаємо у спробі проаналізувати типологічну близькість символічного історіософського дискурсу поеми П. Морачевського "Чумаки..." до творчої практики харківських, ніжинських та львівських романтиків.

Основа романтичного світогляду П. Морачевського, безперечно, була закладена в Харківському університеті, де поет навчався з 1825 до 1828 р. Саме в цьому закладі в 20-х рр. XIX ст. сформувався романтичний гурток на чолі з І. Срезневським. Сюди входили Федір та Орест Євцеькі, І. Розковшенко, О. Шпигоцький, Л. Боровиковський та ін. Вони навчалися приблизно в цей же час в університеті, зокрема І. Срезневський та зачинатель українського романтизму Л. Боровиковський здобували тут освіту з 1826 до 1829 рр. Прищепленню романтичної естетики в стінах Харківського університету сприяли професори, частина з яких приїхала із Західної Європи. Так, професори І. Х. Кронеберг, І. Б. Шад поширювали ідеї німецької ідеалістичної філософії [2, с. 82–97]. Твори професора П. П. Гулака-Артемівського "Твардовський" та "Рибалка" були першими баладами, написаними в романтичному дусі. Сучасна дослідниця романтизму О. Блик стверджує належність Морачевського до харківського літературного осередку: "Серед представників Харківської школи романтиків були як поети, чия творчість яскраво прозвучала у тогочасному літературному процесі (М. Костомаров, А. Метлинський, М. Петренко), так і митці, чії поезії були опубліковані лише через декілька десятиліть після їх написання (Я. Щоголів). До харківського літературного об'єднання належали і так звані поети "другого ряду" – С. Писаревський, П. Писаревський, С. Александров, О. Корсун, П. Кореницький та П. Морачевський" [3, с. 136]. Зрозуміло, що П. Морачевський знав про прагнення гуртківців-романтиків писати народною мовою твори серйозного змісту, збирати український фольклор, вивчати українську історію. Тож перші публікації П. Морачевського не випадко з'явилися в першому романтичному збірнику в Україні, що підготували харківські романтики, – "Украинском альманахе" (1831). До речі, тут також надрукували свої твори студенти Ніжинської гімназії вищих наук Є. Гребінка та О. Афанасьєв-Чужбинський. Як зазначав В. Науменко, подати до друку російськомовні твори порадив П. Морачевському його родич І. Кулжинський, який після Ніжинської гімназії став працювати в Харківській. Відомо, що саме І. Кулжинський впливав на формування романтичних смаків ніжинських студентів, зокрема Є. Гребінки. На початку 20-х рр. XIX ст. у Ніжині теж існував романтичний гурток. Романтичні риси були притаманні в цей час творчості М. Гоголя, Є. Гребінки, М. Прокоповича, Н. Кукольника та ін. І. Кулжинський у 1825 р. в "Украинском журнале" опублікував статтю, у якій виявляв себе прихильником романтичної естетики [4, с. 20–21]. Зокрема, твердив, що саме поезія є найглиб-

шим засобом пізнання світу, а мова народу розкриває його високу духовність. У цей час у творчості І. Кулжинського домінував жанр "сумної елегії", що розвинувся під впливом "Сврейських мелодій" Байрона та "Ірландських мелодій" Мура. "Глибокий інтерес виявляли до них і учні Ніжинської гімназії" [5, с. 81], зокрема В.-В. Романович, А. Бородин, М. Ріттер, Є. Гребінка, М. Білевич та ін. Ранні російськомовні вірші П. Морачевського теж мають ознаки улюбленого жанру його наставника. Деякі ніжинські романтики намагались надати сентиментальній елегії національного, українського колориту, посилити у ній романтичне начало (наприклад, "Степной курган" Є. Гребінки). В елегії П. Морачевського "Дорога" вперше в його творчості з'являється український мотив як ностальгія за рідною землею:

В чистом поле ветер дует,
Сердце бедное тоскует!
С каждым шагом лошадей,
Обречен одной печали,
Я все дале, дале, дале
От Украины моей [6, с. 114].

До україномовної творчості П. Морачевський перейшов, на думку В. Науменка, у ніжинський період [7, с. 185]. Проте, як видно з назви твору "Чумаки...", цей твір був "проспіваний" чумаком Чуприною у 1848 р. Крім того, як тонко підмітив Б. Шевелів, у рукопису поеми на трьох малюнках (з 10-ти) є дата – 1852 рік. Тож, можливо, що до україномовної творчості П. Морачевський звернувся ще в Кам'янці-Подільському. В українську літературу поет увійшов під псевдонімом Филимон Галузенко. Авторство цього псевдоніма розшифрував Б. Шевелів. Зараз надзвичайно важко відновити те комунікативне поле і ті чинники, які зумовили важливу мовну переорієнтацію та посилення патріотичних почуттів П. Морачевського. Передусім це вихід "Кобзаря" Т. Шевченка у 1840 р. і його поеми "Гайдамаки" (1841). На думку сучасника Т. Шевченка, його першого біографа М. Чалого, "Кобзар" викликав "небувалий захват", "миттєво поруйнував апатію й пробудив любов до рідного слова, вигнаного перед тим із ужитку серед культурних малоросів" [8, с. 31]. В. Науменко вказав також на "Сборник украинских песен" М. Максимовича та україномовні проповіді В. Гречулевича, що з'явилися друком 1849 р. Відомо також з ненадрукованої післямови до поеми "Чумаки...", що П. Морачевський читав "Історію русів" [9, с. 21], у якій сильно звучить ідея української автономії та звеличується козацька доба. Становленню

П. Морачевського як українського поета сприяла, за спостереженням Г. В. Самойленка, і атмосфера Ніжинського юридичного ліцею, діяльність директорів Х. А. Екеблада, Є. П. Стебліна-Камінського, професорів М. А. Тулова, Є. М. Белоброва та ін., які пробуджували в ліцеїстів інтерес до української культури [10, с. 9–10].

Окрім того, до сьогодні не акцентовані науковцями непрямі докази того, що П. Морачевський був ознайомлений із збіркою громадянської лірики "Думки і пісні та ще дещо" (1839) талановитого представника середнього покоління харківських романтиків А. Метлинського (Амвросія Могили) та знав про літературне відродження на західноукраїнських землях, діяльність "Руської трійці" (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький). Про це, зокрема, свідчить епіграф до поеми "Чумаки...":

От так, Миколаю, вкраїнські орлята
І веселять душу й серце закривають;
От так, Миколаю, руські соколята
То в голос, то стиха матері співають.

Шашкевич

Галицька співака, до свого побратима, посилаючи йому свої пісні [11, с. 37].

Епіграф є уривком із твору М. Шашкевича "Побратимові, посилаючи ему пісні українські (Дума)", що написаний орієнтовно 1840–1842 рр. і вперше надрукований в альманасі "Вінок русинам на обжинки". Це літературно-науковий альманах, виданий у Відні І. Головацьким за участю Я. Головацького (1846–1847, кн. 1–2). Основу альманаху склали передруки із "Русалки Дністрової". Вірш М. Шашкевича адресовано М. Устияновичу – українському романтику, близькому до "Руської трійці". У вірші згадується "гостинець" з України. Із змісту твору можна здогадатись, що цим гостинцем була збірка поезій Амвросія Могили, сповнена настроїв національної туги за славою минулих часів. Отже, П. Морачевський мав або рукопис цього твору, або сам альманах.

Подальша творчість П. Морачевського припадає на так зване чорне десятиліття української культури після розгрому Кирило-Мефодіївського братства (1847–1857), коли провідні українські письменники (Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров) перебували на засланні і були позбавлені права друку. Цей період охоплює сторінки ніжинського періоду життя письменника. У часи, коли сама згадка про Т. Шев-

ченка заборонялась, П. Морачевський розвивав у поемі "Чумаки..." мотиви "Гайдамаків" Т. Шевченка та його стиль. Таку ж вірність поезії Т. Шевченка демонстрував і Є. Гребінка. Перевидаючи у 1848 р. історичний роман "Чайковский", випускник Ніжинської гімназії зберіг епіграфи із творів Т. Шевченка, не посилаючись на автора. Це було першим анонімним передруком творів засланоного поета.

Українофільська позиція Морачевського виявилась також у складанні словника української мови та перекладах Святого Письма українською мовою. У листі до митрополита с-петербурзького і новгородського Ісидора у 1860 р. Пилип Семенович схвально оцінював діяльність недільних шкіл та поширення грамотності серед простого народу рідною мовою [12, с. 468].

Б. Шевелів звернув увагу на те, що П. Морачевський співпрацював з часописом "Основа" в 1861 р. У першому номері журналу був надрукований уривок з поеми П. Морачевського "Чумаки..." під назвою "На Вкраїну". Очевидно, автор вітав появу "Основи" в листах до редакції, бо, як свідчить Б. Шевелів, у п'ятому номері "Основи" за цей рік у відділі "Від редакції" вміщено таку відповідь Морачевському: "Дуже Вам дякуємо за тепле слово і за Максима Галузу" [13, с. 29–30]. Можливо, за словами "Максим Галуза" криється назва твору, який він ще подавав до "Основи". Максим Галуза, як довів Б. Шевелів, – козацький прадід Морачевського по материнській лінії.

Вірш П. Морачевського "Великому цареві нашому..." та "До чумака...", написані у бурлескному стилі з приводу Кримської війни, не становлять, на наш погляд, літературознавчого інтересу. Натомість романтична поезія позначена більшою майстерністю. Маємо на увазі поему "Чумаки...", яку в 1864 р. було опубліковано не повністю, із сильним втручанням цензури. Зусиллями Б. Шевелівавір повністю надруковано в 1930 р.

Поему можна вписати в контекст фольклорно-історичної та громадянської поезії українського романтизму.

Твір Морачевського надзвичайно близький до поеми Т. Шевченка "Гайдамаки", вірша "Тарасова ніч". Б. Шевелів ще 1930 р. провів скрупульозне зіставлення текстів обох творів.

Як і в Т. Шевченка, основна увага звернена на Коліївщину 1768 року. У Морачевського історичне тло ще ширше – від страти Наливайка у 1597 р. і до 1830.

Для поеми П. Морачевського властива романтична історіософія, за якою нація – це духовна єдність людей в часі, яка має самобутність і неповторність. Ідея національної окремішності України

втілена Морачевським через образи-символи, властиві А. Метлинському, Т. Шевченку, П. Кулішу, Я. Головацькому та ін. Це мати-Україна та хата. Згадаймо Шевченкове "В своїй хаті своя правда, і сила, і воля!" У П. Морачевського постає образ зруйнованої батьківської хати. Це "пуста хата", "кілля з тину розібрали Сусіди потроху", "тільки пеньки всюди", "без хазяїна худоба". Все це символи української Руїни та бездержавності. Національна туга виражається Морачевським також через культивовані романтиками образи козацького степу, могили, Дніпра, кобзаря тощо.

Історіософія П. Морачевського суперечлива. З одного боку, він, як харківські романтики і Шевченко, розвивав мотив "національної туги" за ідеалізованими часами козаччини, коли найповніше виявилися такі риси національного духу, як прагнення волі, готовність до самопожертви в ім'я України. У поемі "Чумаки" писав:

Що ж тобі з тих давніх часів,
Що пройшли як лава,
Що осталось, рідна мати?
– Слава, сину, слава! [11, с. 39].

Автор переживав трагізм втрати національної свободи, бездержавність українського народу:

Україно! Україно!
Лебедонько біла!
Нащо ти нас сиротами
По світу пустила?
Доки ж стріху солом'яну
Вітру розвівати,
Доки грюкать в віконниці –
Батьківської хати? [11, с. 37–38].

П. Морачевський звеличував, глорифікував національно-визвольний рух. Як і Шевченко, він розширив хронологічні рамки повстання (яке насправді тривало з кінця травня до початку липня), сакралізував його, писав про освячення повстанської зброї на Маковія, вводив сцену батьковбивства заради присяги різати католика. Це робить уманський сотник Гонта. Щоправда, цей факт є художньою вигадкою. Морачевський показував всенародний характер повстання. Як і в Шевченка, історична лінія пов'язується з інтимною (кохання учасника повстання Івана Чуприни і Ганнусі). Любовна лінія тісно переплетена з історичною і відображає героїчний дух доби.

Образ представника повсталого народу Чуприни не тільки гіперболізується, а й набуває, за спостереженням М. Бондаря, ознак етнічно-міфологічного героя [14, с. 341]. Як і Т. Шевченку, П. Морачевському болить надмірна жорстокість борців проти національного гноблення, кривавий самосуд над винними і безневинними, жінками і дітьми:

Були часи, тяжкі часи –
 Бодай не вертались!
Як поля твої і степи
 Кров'ю заливались,
Як з кінця в кінець шарпали
 Тебе злії люди! [11, с. 30].

У поемі П. Морачевський увів епізод, коли Іван Чуприна рятує польську дитину від неминучої розправи гайдамаків. Т. Шевченко у "Гайдамаках" теж писав, що серце болить, коли згадує про війну між двома слов'янськими народами, спровоковану "ксьондзами та єзуїтами".

Водночас поема П. Морачевського суттєво відрізняється від "Гайдамаків" Т. Шевченка, який дуже коротко описав поразку повстання і натякав на потребу сучасників продовжити визвольну традицію пращурів:

Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жалі.
Що мусим робити? [15, с. 189].

П. Морачевський продовжив детальний опис (хроніку) подій після Коліївщини, описав зруйнування Запорізької Січі російськими царями, нібито щасливе життя слабенької, старенької України, котра "Прихилила, головоньку До Чорного Орла-друга" (Російської імперії), "тепер тихо і поважно" доживає віку...

У творі загалом багато царєфільських мотивів. Вони посилились у подальшій творчості П. Морачевського, у вірші "Великому цареві нашому" (1854) та великій поемі (у 5-ти частинах) "До чумака, або Война янгол-хранцузька у 1853 и 54 роках" (1855–1856). В. Науменко з цього приводу зазначав, що "в те годы, под влиянием политических событий, совершившихся пред Крымской кампанией, муза украинская очень часто являла себя в печати, патриотически потрясая мечем и угрожая врагу – Европе полным крушением ея" [16, с. 459].

Згадаймо, що і випускник фізико-математично ліцею О. Афанасьєв-Чужбинський видав у 1855 р. збірку поезій "Русский солдат", за яку його критикував Т. Шевченко.

Помірковану позицію П. Морачевського дослідники оцінюють по-різному. П. Куліш дав гнівний присуд письменнику і в листах до Ол. Барвінського в 60-х рр. XIX ст. назвав поему "До чумака..." "уни-зительными для Малороссии виршами" [17, с. 334].

На наш погляд, царєфільські мотиви П. Морачевського є частиною поширених контрастних настроїв, які А. Шамрай називав "трагедией двоедушия". Це конфлікт між лояльністю до офіційної влади і українським патріотизмом. Такі настрої охопили середнє покоління харківських романтиків (А. Метлинського, М. Костомарова, О. Корсуна та ін.). Сучасний дослідник М. Бондар, твердить, що вимушеність компромісних ідеологічних поступок у поемі "Чумаки..." є очевидною, оскільки вони вступають "у явну суперечність із багатьма фрагментами, вилученими цензурою..." [18, с. 460]. У тексті багато "плачів" за колишньою славою, про яку повинні знати нащадки (заховати її "Коло свого серця").

На відміну від Шевченка, який у відродженні саме козацьких традицій вбачав модель майбутнього українського суспільства, П. Морачевський еволюцію українського буття змалював в образі тихого, спокійного чумацького життя. Цікаво, що в українському романтизмі образ чумака, як і тиші, спокою, завжди маркований негативно як символ втрати козацьких традицій, сповнених руху, динамізму, боротьби. Так, зокрема, харківські романтики епіграфом до фольклорно-історичної 6-томної збірки "Запорожская старина" (1833–1838) взяли слова з А. Міцкевича "Тихо скрізь, сумно скрізь". А у вірші "Могила" (1841) Я. Щоголева є такі рядки: "Смирно, смирно степ лежить, Всюди, всюди все мовчить..." Вимушена стриманість поетів в уславленні козацьких часів звучить у віршах А. Метлинського "Підземна церква" (про Запорізьку Січ "споминать не дуже б то пристало..."), "Спис" (батько "проговорився про минуле), М. Костомарова "Згадка" (поет згадав про те, "Про віщо здихати не треба й не можна"). У вступі до поеми ("Замість передмови") П. Морачевський подав негативний образ тиші, ніби "проговорившись" про справжню її семантику:

Все змінилось, все замовкло,
Мов не ті вже люде –
Заспівай же, моя зірко,
Серцю легше буде! [11, с. 39].

Минуле в поемі – це, хоча і кривава, але бурхлива і славна історія козацтва, "матері", "рідної України":

Захуйте мою пісню
Коло свого серця:
Може, й вам її співати
Коли доведеться
Вашим братам, або дітям,
Або унучатам... [11, с. 105].

Образи козака, гайдамаки, чумака в однойменному вірші А. Метлинського і відповідно лексеми "їхав" – "йшов" – "чвалав" фіксують, як уважає О. Свириденко, "поступову духовну деградацію українства" [19, с. 12]. Отож можна припустити, що рецепція образів тиші і чумака в поемі П. Морачевського знавцем романтичного тексту української літератури і представником офіційної критики могла бути контрастною: іронічною і відповідно – лояльною. Можливо, образ мирного українця-хлібороба теж був своєрідною маскою, щитом, що захищав автора від звинувачень від популяризації козацьких героїчних часів. Невипадково цензурне видання 1864 р. мало суттєву поправку в назві. Поема називалась не "Чумаки, або Україна...", а "Чумаки, або **сму́тні** часи України..." (виділення наше – О. М.). Наскільки усвідомленою була гра смислів образів поеми, залишається загадкою. Своєрідне трактування символіки образу чумака запропонував професор П. Хропко. Учений твердив, що автор "вдається до неоднозначного узагальненого образу чумака, через який ідентифікується складна доля України на шляхах історії впродовж кількох століть. Саме образ чумаків як відкривачів нових земель, людей гордих і вільних, символізує невмирущість українського руху до свободи й незалежності" [20, с. 14].

Цікавим у поемі є поширений мотив чужини, який корелює з мотивом сирітства та блукання. Дослідники вказують на їх романтичну природу, конфлікт нації з навколишнім світом. Це символи духовної неприкаяності українців на рідній землі, які відчують безправ'я і гніт, трагізм бездержавності, засилля політичного чужинця. Вони властиві, наприклад, таким романтичним творам: "Журба" Л. Боровиковського, "Сирітка", "Розмова з покійними" А. Метлинського, "Мені однаково" Т. Шевченка, "Туга за родиною", "Братові з-за Дунаю" Я. Головацького. В останньому вірші автор писав: "Ой-бо наша воля – Щербатая доля: Гонять воріженьки із рідного поля; Нашу ріднину – Стару Галичину Своєв називають, Нам ю одчужають!" [21,

с. 410]. У Т. Шевченка подібно звучить крилатий вислів: "На нашій – Не своїй землі". У вступі до поеми П. Морачевського образ чужини вивершує його історіософську концепцію трагедії знищеної української державності:

Тут свого нема нічого:
Люде все чужії...
Сумно, смутно, де не глянеш,
Пусто, як в могилі !.. [11, с. 37].

Узятий з твору М. Шашкевича епіграф до поеми, очевидно, натякає і на те, що П. Морачевському була близька ідея соборності української землі, спільної матері-вітчизни, образ якої творили і західноукраїнські побратими-романтики: "Тільки ви, сердечні, Українські орлята, Діти одной крові, – Ви наша отрада!" (Я. Головацький "Братові з-за Дунаю") [22, с. 411].

Символічні образи місткі і багатозначні. Однак наше прочитання історіософської символіки поеми П. Морачевського видається нам небезпідставним у контексті провідних символів національної туги в українському романтизмі в цілому. Тим паче, що їх звучання у П. Морачевського "приглушене" цензурними міркуваннями в часи розправи над кирило-мефодіївцями. Цікаво, що при порівнянні уривка з поеми "Чумаки", що був надрукований в "Основі", і друкованим повним текстом поеми 1930 р. помітно, що автор (чи редакція журналу) повністю зняла царєфільські мотиви твору. Натомість в уривку посилено мотиви чужини, сирітства, безвольності та туги і введено такі рядки, яких нема у виданні 1930 р.:

Тільки ж то було давно вже –
Більш, мабуть, не буде...
– Чого ж ти така смутная?
Туга серце сушить!
Безталанну головоньку
Недоленька крушить! [23, с. 92].

Звичайно, за рівнем поетичного таланту П. Морачевський належить до романтиків "другого ряду". Але саме їх творчість дає змогу глибше зрозуміти тенденції розвитку літератури. Важливо, що П. Морачевський у складні для української літератури часи відчув потребу і відповідальність за збереження українського слова. Хоча поема Морачевського "Чумаки..." не була вчасно надрукована і

пізніше з'явилась у покаліченому цензурою вигляді, вона все ж за-свідчила тривкість романтичних тенденцій в українській літературі, традицію символічного узагальнення дійсності, спрямованість до розробки серйозних проблем, пов'язаних з долею української нації.

Література

1. Шевелів Б. "Чумаки" Филимона Галузенка й справжній автор цієї поеми / Борис Шевелів // За сто літ : матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – Х.– К., 1930.

Кн. 6. – 1930.

2. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – К., 1992.

3. Блик О. І. Харківська школа романтиків в українському історико-літературному процесі I пол. XIX ст. : дис. ... канд. філол. наук / Блик О. І. – К., 2016.

4. Моціяка О. М. Поезія Євгена Гребінки і романтичні інтенції ніжинського літературного осередку першої половини XIX ст. / О. М. Моціяка // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2012. – Вип. 68. – С. 20–21.

5. Супронюк О. К. Літературна середина раннього Гоголя / О. К. Супронюк. – К., 2009.

6. Украинский альманах. – Х., 1831.

7. Науменко В. Ф. С. Морачевский и его литературная деятельность / В. Науменко // Киевская старина. – 1902. – Т. LXXIX, ноябрь.

8. Чалий М. Життя і твори Тараса Шевченка / М. Чалий. – К., 2011.

9. Шевелів Борис. Вказана праця.

10. Самойленко Г. В. Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач / Г. В. Самойленко. – Ніжин, 1999.

11. Галузенко Ф. Чумаки, або Україна з 1768 року, співана свідком тих часів столітнім чумаком на нічлігах чумацьких в 1848 року / Ф. Галузенко // За сто літ. – 1930. – Кн. 6. – С. 37–106.

12. Науменко В. Морачевский... // Киевская старина. – 1902. – Т. LXXIX, декабрь.

13. Там само.

14. Бондар М. П. Література 40–60-х років. Поезія / М. П. Бондар // Історія української літератури XIX століття : у 2 кн. / за ред. М. Г. Жулинського. – К., 2005.

Кн. 1. – 2005.

15. Шевченко Тарас. Повне збір. тв. : у 12 т. / Тарас Шевченко. – К., 2001.

16. Шевелів Борис. Морачевский ... / Борис Шевелів // Киевская старина. – 1902. – Т. LXXIX, декабрь.

17. Нахлік Є. К. Куліш Пантелеймон. Особистість, письменник, мислитель : наукова монографія : у 2 т. / Є. К. Нахлік. – К., 2007.

Т. 2. – 2007.

18. Бондар М. П. Вказана праця.

19. Свириденко О. М. Романтична парадигма творчої діяльності Амвросія Метлинського : автореф. ... канд. філол. наук / Свириденко О. М. – К., 2002.

20. Хропко П. Життя і творчість Пилипа Морачевського / П. Хропко, Ф. Кейда // Дивослово. – 2001. – № 1. – С.13–17.

21. Українські поети-романтики : поетичні твори. – К., 1987.

22. Там само.

23. Основа. – 1861. – № 1. – С. 93.